

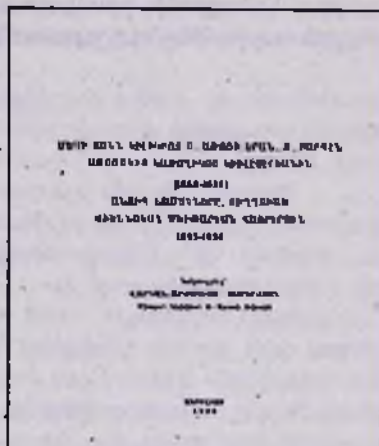
ԳԵՌՐՈ ԵՏՐ-ՎԱՐՂԱՆԵՍ*Պատմական գիտությունների թեկնածու***ԲԱԲԿԷՆ ԱԹՈՈՍՎԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱՍԱԿԱՆԻՆ**

(ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Ս. ԱԹՈՈԻ ԵՐԱՆԱՇՆՈՐԴ Տ. ԲԱԲԿԷՆ
ԱԹՈՈՈՍՎԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԷՆՍԵՐԵԱՆԻՆ (1868-1936) ԱՆՏԻՊ ՆԱՍԱԿԱՆԵՐԸ,
ՈՒՂՂՈՒՄԸ ՎԻԵՆՆԱԿԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՅԱՅՐԵՐՈՐԻՆ (1895-1936),
Խմբագրեց՝ ՎԱՐՂԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՏԵՄԻՐԵՆՍԻ
Միաբան Կիլիկեան Ս. Աթոռի ուխտին, ԱՆԹԻԼԻՍՍ - ԼԻԲԱՆՍ, 1996. 304 էջ)

Գործ ունենց լրջմիտ մի հեղինակի նոյն-
պիսի աշխատութեան հետ. ամէն անգամ
գիտական այսպիսի աշխատանք տեսնելիս
նախ քաղում ենք մեզ հետաքրքրող՝ նրա
ունեցած նորոյթը, ապա՝ այն քննելու, գնա-
հատելու, գրախօսելու, մտորումներս հեղի-
նակին եւ ընթերցողին հաղորդելու եւ շահե-
կան գործն աւելի շահեցնելու ցանկութիւն
ենք ունենում, սակայն առօրեայ՝ դրպէս
կանոն տաղտկալի պարտականութիւններն
այս մղումների գործադրման հմար գրեթէ
չեն տալիս: Այս դէպքում նոյնպէս գրախօ-
սականիս ուշացման միակ պատճառն այս է,
որի համար եւ խնդրում ենք ընթերցողի
մեծահոգի ներողամտութիւնը:

Մերծաւոր անցեալի գիտնականի գիտական նամակագրութեան տպա-
գրումն ունի մի քանի կարեւորութիւն ու նշանակութիւն: Առաջին հերթին սա
հրապարակումն է գիտնականի վաստակի այն մասի, որ ինքն այլեւայլ
պատճառներով չի հասցրել տպագրել: Ապա սրանք գիտութեան պատմութե-
ան թանկ վաւերագրեր են, որովհետեւ պարզում են որեւէ խնդրի տրուած
որեւէ լուծման ընթացքն ու պայմանները. նաեւ իմացական արժէք ունեն,
որովհետեւ պարզում են իրենց հեղինակ գիտնականի մտքի աշխատանոցն ու
այնտեղ եղած գործիքները: Վերջապէս՝ գիտութիւն մտնող նոր սերնդի համար
նաեւ ուսուցողական արժէք ունեն, որովհետեւ պարզ ու մէկէն ցուցադրում են
հեղինակի հետազօտութիւնների ստեղծման ամբողջ ընթացքը, այլ խօսքով՝
խոհանոցը: Այսպիսի հրատարակութիւններն առաւել շահեկան են լինում, երբ
տպագրուած են նամակ-պատասխան հերթագայութեամբ, սակայն, ցաւօք,
միշտ չէ, որ երկուսն էլ հասու են լինում հրատարակողին:

Սկզբից եւեթ ասենք, որ արուած է անուրանալի արժէքի եւ միմիայն
շնորհակալիքի արժանի մի աշխատանք, որ հայագիտութեան պատմութեան

եւ նրա գիտական ժառանգութիւնը մեկանաբանելու լաւագոյն սկզբնաղբիւրներից մէկն է եւ որի ներկայ քննութիւնը կառուցում ենք ներկայացնելու, արժեւորելու, քննելու, քննադատելու եւ առաջարկելու իրերայաջորդ քայլերով: Կարծում ենք, որ շարադրանքի այս եղանակը խօսքի համառոտութեան լաւագոյն ուղին է, որի հիմնական նպատակն էլ գործին ու նրա շարունակութեանը հնարաւոր չափով օգտակար լինելն է¹:

Ակամայ եւ հաճոյքով (այսպէս մակաւաղեպ է լինում) պէտք է վերապատմենք գործիս նախապատմութիւնը. իր ազգականներին այցելելու առիթն օգտագործելով եւ Վիեննայի Միխիթարեան միաբանութեան համգուցեալ նախկին արքահայր Դ. Գրիգորիս վ. Սանեանի ու վաստակաշատ եւ անուանի բանասէր Դ. Օգոստինոս վ. Սեջուլեանի բնական բարեհաճութիւնից օգտուելով, Վարդան Արքեպիսկոպոս Տեմիրճեանը դեռեւս 1981 թ., հրապարակելու նպատակով, Վիեննայում պատճենել է Միխիթարեան միաբանութեան անդամներից ուղղուած՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսական Աթոռի միաբանների հեղինակած 500-ից ավելի նամակ: Ապա այս փաստաթղթերի մշակումն սկսել է մեծն Օրմանեան Պատրիարքի արմաշական ձեռնաստուն աշակերտ Բաբկէն Ա. Աթոռակից Կաթողիկոսի՝ 1895-1936 թթ. գրած 124 նամակով, որ նախապէս հրատարակել է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Հասկ» պաշտօնաթերթում (Ապրիլ 1984 թ. - Մայիս 1988 թ.) եւ որին ներկայ հատորեակում ավելացրել է եւս 20 անտիպ նամակ. ի վերջոյ՝ ամբողջն օժտել է «Յառաջաբան»-ով (էջ 9-35): Վերջինովս հեղինակը հմտօրէն պատկերել է Բաբկէն Կաթողիկոսի կենսագործունէութեան ամբողջ ընթացքը, ներկայացրել մեր եկեղեցու պատմութեան մէջ այս նշանաւոր բանասէր հոգեւորական-մտաւորականի ունեցած վաստակի պատկերը, որով ներկայ հրատարակութիւնն այժմ Բաբկէն կաթողիկոս Կիւլէտերեանի կենսագործունէութեանը վերաբերող առաջին եւ ելակետային տեղեկատուն է:

Այսուհանդերձ, գործիս հիմնական արժէքը հենց նրա բուն մասն է՝ հրապարակումը 144 (+ 2) վաւերագիր-նամակի (էջ 37-287), որոնք ուղղուած են ժամանակի վիեննական թուով տասներկու, գրեթէ բոլոր գիտնական միաբաններին՝ Դ. Յակովբոս վ. Տաշեանին (8 նամակ), Դ. Թովմաս վ. Կէտիկեանին (33), Դ. Ներսէս վ. Ակինեանին (50), Դ. Հմայեակ ծ. վ. Համբարեանին (13), Դ. Համազասպ վ. Ոսկեանին (30), Դ. Մեսրոպ վ. Հապոգեանին (4), Դ. Գաբրիէլ ծ. վ. Սենէվիշեանին (2), Դ. Գրիգորիս ծ. վ. Գալեմքեարեանին (1), Մ. Արիստակէս վ. Վարդանեանին (1), Դ. Քերովքէ վ. Յովնանեանին (1), Դ. Իգնատիոս վ. Աքեանին (2), Դ. Վարդան վ. Սելքիսեղեկեանին (1):

Ընդհանրապէս նամակագրութիւնը համարում է անկեղծագոյն զրատեսակը, սակայն սա էլ յարաբերական է, այսինքն՝ կախում ունի հեղինակի բնաւորութիւնից. հատորեակս անթաքոյց բացայայտում է Բաբկէն Կաթողիկոսի բնաւորութեան մարդկային եւ գիտական շիտակութիւնն ու մաքրութիւնը, նաեւ՝ այսօր եւս անհրաժեշտ մի բան, որ է՝ գիտական եւ ազգային խնդիրների համար դաւանական տարբերութեան մոռացումը, որի կարողութիւնն ունեին

¹ Ձուտ գովաքանական ոճի գրախոսութիւնները գիտութեանը որեւէ շահ չեն բերում. քանի որ նրանց տալիք օգուտը իր վաստակը զնախառնած տեսնող հեղինակին անհրաժեշտ ուրախութիւն պատճառելն է, ուստի եւ, մեր համոզմամբ, կարող են տալագրուելու փոխարէն ամփոփուել հեղինակին ուղղուելիք անկեղծ շնորհակալական մէջ:

թէ՛ Բաբկէն Կաթողիկոսը եւ թէ՛ իր թղթակից վիեճակաւոր Սխիթարեան միաբանները:

Ամէն առանձին անհատի ուղղուած նամակաշարից առաջ կարճ առաջաբանով անհրաժեշտաբար ներկայացրել է տուեալ նամակագրութեան ժամանակագրական սահմանները եւ բնոյթը. մի օրինակ. Յակովբոս վ. Տաշեանի հետ նամակագրութիւնը վերաբերում է 1 (13) Յունուարի 1895 թ. - 6 (19) Մարտ 1913 թ. ընթացքին, այլեւ՝ «շատ շքեմ ու անկեղծ եղած են երկու բանասերներու սրտաբաց կարծիքներն ու նկատողութիւնները, հօր եւ որդւոյ միջեւ եղած յարաբերութեան նման» (էջ 37): Դրատարակութեանս մի կարեւոր արժանիքն է նաեւ այն, որ օժտուած է Բաբկէն Կաթողիկոսի ու նրա թղթակիցների զանազան լուսանկարներով, վերջիններս անհրաժեշտ համառօտ կենսագրականներով եւ լուսաբանումներով:

Փաստաթղթերի բնագրերին նախորդում են նրանց նկարագրութիւնները, որոնք արուած են միջնադարեան ձեռագիր մատենների ներկայացման եղանակով, մինչդեռ սրանք արժէր անել նոր ժամանակների փաստաթղթերի համար սահմանուած ձեւով, որը ցուցադրելու համար բերեց Յ. վ. Տաշեանին ուղղուած 3-րդ նամակի առկա նկարագրութիւնը եւ ցանկալի համարածը.

«ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ. - Գրիչ. - Յարութիւն Սրկ. Կիւլետեան Դպրեվանուց: Ստացող. - Դ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա: Թուական. - 15/27 Փետրուար 1895: Վայր. - Դպրեվանք (Սրմաշ): Նիւթ եւ չափ. - թուղթ գծաւոր, 26,3x21 սմ.: Թերթը. - վեց. օգտագործուած են առաջին երեսները: Տողք. - 25+23+26+26+26+11= 137: Օմբ. Նամակի Ա. երեսի ձախ վերի ծայրը արխիւի պատասխանատուն արձանագրած է «Կիւլետեան Բաբկէն»:

Այժմ՝ մեր տարբերակը. «Գծաւորուած թղթի 6 թերթ (գրուած միայն Ա. երեսները), 26,3x21 սմ., 25+23+26+26+26+11= 137 տող, ինքնագիր ձեռագիր հեղինակի: 1ա՝ ձախ վերի ծայրը արձանագրուած՝ «Կիւլետեան Բաբկէն»: Վերը եղածի՛ այստեղ բացակայող ամբողջը կայ բնագրի հրատարակութեան մէջ՝ սկզբում կամ վերջում, ուստի եւ մեր տարբերակի համառօտութիւնը տեղեկոյթի կորուստ չի նշանակում: Աւելացնենք, որ այսպիսի համառօտ նկարագրականներն արժէ դնել բնագրերի հրատարակութիւնից յետոյ, քանզի վերջիններս համեմատ նախորդներն ածանցեալ են: Պակասող բնագրում գոյութիւն չունեցող տեղեկութիւններն էլ բանասիրօրէն կամ ենթադրման եղանակով նշանակում են ուղղանկիւն փակագծերի մէջ, ասենք, նամակի գրութեան՝ մոռացմամբ չնշանակուած թուականը գրուած է այսպէս՝ [Յուլիս 1899 թ.], որի վրայ դրուած ծանօթութեան նշանի ներքոյ էլ պարզաբանում է ենթադրական թուագրումը:

Ամէն անհատի ուղղուած նամակաշարն յաւարտուած է «Կարծիքներ եւ վկայութիւններ» բաժնով, որի մէջ համառօտ գծերով բնորոշուած է Կիւլետեան Կաթողիկոսի թղթակցի անհատական ու գիտական նկարագիրը: Առանց այս մասի, հրատարակութիւնը կարող էր կիսակատար թուալ:

Նամականիի հատորիս կարեւորագոյն արժանիքն այն է, որ առաւել կամ պակաս չափով նրա մէջ միշտ արձարծուած են Կիւլետեան Կաթողիկոսի եւ իր թղթակիցների գիտական հետաքրքրութիւններին վերաբերող բոլոր մատենագիրներին ու նրանց երկերին վերաբերող բանասիրական խնդիրները: Սրանով այս հատորը մօտաւորապէս արտացոլում է մեր դարի առաջին

քառասունամեակի (1895-1936 թթ.) հայագիտության պատկերը կամ համարեա նրա հայելին է:

Նամակների մեկնաբանելի եւ լուսաբանելի տեղիները միշտ ունեն կատարեալ ու անհրաժեշտ չափով մանրամասն ծանօթագրութիւններ, նամակագրի թղթակիցների եւ յիշատակուած նշանաւոր անձանց վանական կամ աշխարհական մտաւորականների համառօտ կենսագրականներ, տուեալ խնդրին կամ անհատին վերաբերող ելակետային տեղեկատու գրականութեան մատնանշումներ: Այս յատկանիշի շնորհիւ Վարդան Արքեպիսկոպոսի ներկայ աշխատութիւնն ունի խնդրոյ միւթ ժամանակաշրջանի հայագիտութեան եւ մեր գրական մշակոյթի կարեւոր ու անհրաժեշտ տեղեկատուի արժէք եւ պիտանի ու գործածելի է միջնադարեան ու ժամանակակից հայ բանասիրութեան տարաբնոյթ խնդիրներով զբաղուող բոլոր մասնագետների համար:

Այս նոյն հէնքի վրայ էլ կանրծում ենք, որ հրատարակութիւնս մեծապէս շահած՝ իր ընթերցող-գործածողների համար առաւելագոյնս շահեկան էր լինելու, եթէ օժտուած լինէր անձնանունների ու տեղանունների անուանացանկերով: Պարզաբանենք՝ մեզ հետաքրքրում է Փաւստոս Բուզանդի հեղինակն ու իր յայտնի Պատմութիւն Հայոց անգլագական երկասիրութիւնը. Անձնանունների ցանկում Փաւստոս Բուզանդ՝ անուան դիմաց նշանակուած էջահամարների ներքոյ գտնելու էինք Կիւլեսերեան կաթողիկոսի եւ իր թղթակիցների կարծիքներն այս հեղինակի, նրա երկի այս կամ այն խնդրի վերաբերեալ, սակայն անուանացանկերի չգոյութիւնը մեզ ստիպելու է ամէն անգամ հատորս կարդալու, երբ մեզ կհետաքրքրի նախորդից տարբեր նոր խնդիր: Աւելի մանրամասնենք՝ եթէ Բուզանդին վերաբերող մեր խնդրի թելադրանքով մի անգամ ծայրէծայր կարդացել ենք այս գիրքը, ապա եզմիկի երկի եւ ամծի համար հարկադրուած ենք կրկին կարդալու Բուզանդի առիթով կարդացածը: Հասկանալի է, որ այսպիսի միւթերի ամսագրային հատուածական հրատարակութիւններն այդպիսի ցանկերով օժտելն անհնար եւ անիմաստ է, սակայն նկատի ունենալով նաեւ այն հանգամանքը, որ գրքային հրատարակութեան լոյս տեսնելուց յետոյ նախորդն արդէն պակաս գործածական է դառնում, գործում անուանացանկերի կազմումն առաւել քան անհրաժեշտ անելիք է: Ըստ այսմ յոյս ունենք, որ գործիս շարունակութիւն հատորներն արդէն այս ցանկերն ունենալու են: Մի՛ առաջին հայեացքից երկրորդական թուացող խնդիր եւս, հին ու նոր անունների մէջընդմէջ յիշատակութիւններ ունեցող այսպիսի գործերի մէջ անձնանունների ցանկն անպայման միասնական պէտք է լինի, միայն թէ հին անունները պէտք է նշանակուեն սովորական՝ անուն-մականունի կարգով, ասենք՝ «Կիրակոս Գանձակեցի», իսկ նոր անունները, կրկին սովորական՝ մականուն-անունի կարգով, ասենք՝ «Կիւլեսերեան Բաբէկէն վ. (ապա՝ Աթոռակից Կաթողիկոս)», այսինքն՝ վերջին անունը «Բ» գրի ներքոյ դնելը շփոթ կառաջացներ: Այսպիսի մէջընդմիջումը նախընտրելի է, որովհետեւ մէկ կամ միւս դէպքում հին անունները անուան, նորերը՝ մականունան կարգով փնտրելն արդէն սովորոյթ է դարձել:

Մեր ձեռագրական ժառանգութեան հաշուառման, արժէտորման եւ հետագայ ընդհանուր համակարգչային-մատենագիտական մշակման առումով առանձնապէս կարեւոր է «Բաբէկէն Աթոռակից Կաթողիկոսին նպաստող ձեռագրագիտական աշխատութիւններուն» (էջ 288-91) հատուածը, ուր ամենայն մանրամասնութեամբ ամփոփուած են երջանկայիշատակ Կաթողիկոսի վաս-

տակները եւ նամակների սոյն հատորեակի մէջ եղած անդրադարձները: Նամակների մէջ առկայ՝ ընդհանրապէս ձեռագրերին վերաբերող բոլոր յիշատակութիւնները նոյնպէս օրինակելի հետեւողականութեամբ մանրամասնօրէն ծանօթագրուած են: Այս ամենը կարելորդ ենք համարում այն պարզ պատճառով, որ հայերէն ձեռագիր մատենաների գիտական նկարագրման աշխատանքները Յ. Վ. Տաշեանի նշանաւոր ցուցակի եղանակով արդէն բաւական առաջ են ընթացել², խոշոր հաւաքածուներից մնացել է երեւի թէ միայն Երեւանի Մատենադարանինը, որի մանրամասն նկարագրութիւնը նոյնպէս ընթացքի մէջ է, ուստի եւ հասունացել է կուտակուած նիւթը նորագոյն եղանակներով ու հնարաւորութիւններով ամփոփելն ու նրա հիման վրայ նոր արդիւնքների բերող հետազոտութիւններ անելը:

Արժեքաւոր է նաեւ յառաջաբանի «Դրատարակուած գործեր» հատուածը (էջ 30-5), որ Բաբկէն Կաթողիկոսի տպագիր երկերի մատենագիտութիւնն է: Վերջինիս համարժէք ենք համարում Սեպուհ սրկ. Յ. Պաղտոյեանի կազմած եւ գիրքը եզրափակող (էջ 292-300) «Գերաշ. Տ. Վարդան Ս. Արքեպիսկ. Տեմիրճեանին գրական վաստակը. 1956-1996» ծանօթագրուած ցանկը: Այս ցանկերն առանձին արժէք ունեն այն պատճառով, որ Դայաւատանի Ազգային գրադարանն ընդարձակ ծրագրով սկսել է ստեղծումը «Դայաւատների կենսամատենագիտական բառարան»-ի, որն այս գրքից ստանում է երկու պատրաստի մատենագիտութիւն³: Միայն թէ՛ ունենք վերջին ցանկին վերաբերող մէկ-երկու դիտողութիւն. այն խմբաւորուած է եւ ունի ընդամենը 46 միաւոր: Մեր համոզմամբ այսպիսի ցանկերը պետք է կազմել ժամանակագրական կարգով, գուցէ՛ ամեն տարուայ մէջ առանձնացնելով գիրք, յօդուած, գրախօսութիւն, խմբագրում, սրբագրում եւ այլ կարգով, հարկ եղած դէպքերում նկարագրութիւններն սկսելով «(Գրախօս.)», «(խմբագր.)» եւ այսպիսի այլ զատիչ նշումներով: Մատենագիտութիւնը կազմուած է պատմողական եղանակով, մինչդեռ ընդունուած եւ հիմնականում կիրառուող մի այլ եղանակ է՝ մատենագրողող միաւորների՝ յատուկ կանոններով նկարագրութիւն եւ ծանօթագրութեան տեսքով յաւելում այլ տեղեկութիւնների. այսպէս՝ 43-րդ միաւորը Վարդան Արքեպիսկ. -ի պատրաստած՝ «Օրագիր Անդրեաս եւ Թադէոս արքեպիսկոպոսաց եւ պատմութիւն Սեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան դարեվանուց. Պէյրուս, 1960» գրքի (Թիւ 2) Սեպուհ Արքեպիս. Աշճեանի գրած գրախօսութիւնն է, որը որպէս ծանօթութիւն արժէր

² Գրախօսողող գրքի հեղինակը նոյնպէս զգալի վաստակ ունի այս ասպարեզում. որպէս վարդապետական աւարտաճառ պատրաստել է Սեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մատենադարանի ձեռագրացուցակը. կազմել է Բաբկէն Կաթողիկոսի Ղալաթիոյ ազգային մատենադարանի ձեռագրացուցակի. ցանկերը, իրատարակել «Յուցակ ձեռագրաց Թալիզի Սելիք-Թանգեան ազգային-եկեղեցական թանգարանի, Սնթիլիաս, 1977» (նկարագրել է 16 ձեռագիր) եւ այլն: Կարծում ենք, սխալ չէ համարելը, թէ հայերէն ձեռագրերի փոքրիկ մի ցուցակ կազմած թանասէրը նման է հայ գրական մշակոյթի դաշտում կամ լեռան լանջին խաչքար կանգնեցրած մարդուն:

³ Այս առիթով անտեղի չենք համարում գրախօսութեան ընթերցողներին յորդորելու եւ խնդրելու, որ իրենք իսկ կազմեն եւ Դայաւատանի Ազգային գրադարան (Երեւան, Տէրեան փողոց, 72) ուղարկեն իրենց 10-15 տողանոց համաօտ կենսագրականներն ու տպագրուած գործերի յիշատար մատենագիտութիւնները: Ընթացքի մէջ է նաեւ Դայ նոր գրականութեան ու գրականագիտութեան կենսամատենագիտական բառարանի կազմումը, որով կոչս վերաբերում է նաեւ ընդհանրապէս բոլոր հայ թանասէրներին ու գրագետներին: Այս գործերի նպատակը՝ արուած հսկայ աշխատանքը ամփոփելը եւ նրա հիման վրայ նոր անեկեքները պարզելը, աւելի վստահ քայլերով առաջ ընթանալն է:

գետեղել գրքի նկարագրության ներքոյ: 18-րդ միասորդը՝ «Դիմաստուներն, ազգային եկեղեցական տիպարներ, Պէյրուք, 1983» կորցն է. որ կազմուած է մամուլում մախապէս տպուած 8 եւ աւելի («Այլ յօդուածներ եւս կան սոյն հատորին մէջ») յօդուածից: Կարծում ենք՝ թուարկուած ութ յօդուածն իրենց հրատարակուելու ժամանակագրական կարգի համամատ պէտք է նկարագրուած լինէին որպէս առանձին միաւորներ եւ ամէն անգամ վերջում ունենային ծանօթութիւններ «Նոյնը տես Թիւ 18, էջ...»: այստեղ նշելով 18-րդ միաւոր գրքի համապատասխան էջահամարները: Այսպէս 1957 թ. գրուած գործերի շարքում առանձին համարով պէտք է լինէր հետեւեալը. «Իզնատիոս Աստուածագգեաց Զայրապետ.- ՂԱՍՉՈՐ պարբերաթերթ, 1957, Ա տարի, թիւ 4, էջ 51-59», իսկ ծանօթութեան մէջ՝ գրուէր. «Նոյնը տես թիւ 18, էջ ...»: Ապա՝ 37-րդ միաւորը թուարկումն է Վարդան Արքեպս.-ի աշխատակցած պարբերականների. տպագիր երկերի ցանկի մէջ առանձին համարով այսպիսի նիւթի նշանակումն անիմաստ էր. կարելի էր մատենագիտութեան վերջում դնել նոյն պարբերականների այբբենական անուանացանկ: Ամփոփելով ասենք, որ այս մատենագիտութիւնը վերակազմելու կարիք ունի: Նիւթիս արծարծման վերջում էլ մի ցանկութիւն. տարբեր պարբերականներում կան Վարդան Արքագանի արժեքաւոր հրապարակումներ, որոնք երբեմն կիսատ են մնացել (տես, օրինակ, թիւ 36՝ Կորսուած յիշատակարաններ. Կիլիկիոյ հայկական վանքերն ու եկեղեցիները). այսպիսի նիւթերը, մամուլի էջերում ցրուած մնալով, միշտ պակաս յայտնի ու մատչելի են լինում ընթերցողին, ուստի եւ նրանց ժողովումը, մէկտեղումն ու, կիսատ մնացածը լրացնելով, առանձին գրքով տպագրելն անհրաժեշտ անելիք է:

Աւարտենք. այս գրքով Վարդան Արքեպիսկոպոս Տեմիրճեանը կատարել է միմիայն շնորհակալիքի արժանի խնամքոտ մի աշխատանք, որ ներկայ հայագիտութեան համար կայուն, տեւական եւ մնայուն արժեք է, իր թուարկուած արժանիքների շնորհիւ երկար ժամանակ ծառայելու է ընթերցողի տարաբնոյթ պահանջմունքների բաւարարմանը: Յուսանք, որ, հիմնականում գրքի ձեւաւորմանը վերաբերող մեր ցանկութիւնների հաշուառումով, հեղինակն իրար ետեւից հնարաւոր արագութեամբ մշակելու եւ տպագրելու է իր ունեցած մնացած նիւթը: Աւելացնելով, որ ասածս շնորհակալիքից կարելոր մասն ունեն գրախօսուած գրքի «հրատարակման ծախսերուն աջակցող նուիրատուներ»-ը (ցանկը տես էջ 5), վստահ լինենք, որ յաջորդ հատորներն էլ մեկենասների պակաս չեն ունենայ:
